

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՒՅՑ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1919-1921թթ.

Մեծ եղենից փրկված հազարավոր արևմտահայեր ապաստանել էին Հայաստանում՝ մասնավորապես սահմանին առավել մոտ Ալեքսանդրապոլի գավառում: Մինչև 1918 թվականին թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը հայ ժողովուրդը սեփական ուժերով՝ հայկական բարեգործական տարբեր կազմակերպությունների միջոցով, կարողացել էր սատար կանգնել իր հայրենակիցներին:¹ Սակայն 1918թ. թուրքական յաթաղանը հասել էր նաև Արևելյան Հայաստան՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության զգալի մասին դարձնելով փախստական: Գավառը վեց ամիս շարունակ ապրել էր թուրքական բռնազավթման պայմաններում:²

1918թ. դեկտեմբերին՝ թուրքերի հեռանալուց հետո, Ալեքսանդրապոլի գավառի տեղական իշխանությունների և հասարակության առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիրների մեջ առաջնակարգ տեղ էր զբաղեցրել այստեղ մեծ թիվ կազմող գաղթականների խնամատարության հարցը: ՀՀ Կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի 1919 թվականի տվյալներով՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում կար 31989 թուրքահայ և 2372 ռուսահայ (ընդամենը 34,361) գաղթական:³

1918թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության նախարարության աջակցությամբ Ալեքսանդրապոլում ստեղծված գաղթականական կոմիտեն ձեռնամուխ էր եղել գաղթականության հոգաձությանը:⁴ Սակայն որոշ ժամանակ անց ակնհայտ էր դաձել, որ չնայած թափած ջանքերին, կոմիտեն ի վիճակի չէ սեփական ուժերով լուծելու օրեցօր ավելացող գաղթականության խնդիրները:⁵

Հայաստանի կառավարության՝ տարբեր երկրների ուղղված օգնություն կանչելին արձագանքել էր Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց

¹ Ալեքսանյան Կ., Ալեքսանդրապոլի հասարակական կազմակերպությունների որբախնամ գործունեությունը 1915-1918թթ., Հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջան, Գյումրի, 2007, էջ 118-123: Արևմտահայ գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի գավառում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Փաստաթղթերի հավաքածու, կազմ. Կ. Ալեքսանյան, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, թիվ 2, Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2008, էջ 40-56:

² Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի զեկուցումները Արտաքին գործերի նախարարին՝ ներկայացուցչության գործունեության և Ալեքսանդրապոլի գավառի դրության վերաբերյալ (1918թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր), կազմ. Կ. Ալեքսանյան, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2014, թիվ 1, էջ 112-149:

³ ՀԱԱ, ֆ. 127, ց.1, գ.4, թ. 20:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2715, թ. 1:

⁵ Ալեքսանյան Կ., Արևմտահայ գաղթականության դրությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918-1921-ին, Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, հ. 34, Պեյրոթ, 2013, էջ 83-100:

կոմիտեն: 1919թ. ապրիլի 28-ին Փարիզում մի կողմից Ամերիկյան օգնության վարչության ներկայացուցիչ Հերբերթ Հուվերի և մյուս կողմից՝ Փարիզի հայկական պատվիրակության ներկայացուցիչ Պողոս Նուբարի ու Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ավետիս Ահարոնյանի միջև կնքված համաձայնագրով նախատեսվում էր կանխել սովի հետագա տարածումը Թուրքահայաստանի և Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, վերացնել այստեղ անիշխանության տարածումն ու հաստատել կարգուկանոն: Ամերիկյան կողմը հանձն էր առել նաև 5000 տոննա այլուր ուղարկել Հայաստան և շարունակել այդ տեսակ առաքումները մայիս, հունիս, հուլիս ամիսներին: Համաձայնագրում շոշափվել էին նաև մթերքի տեղափոխման ծախսերը հոգալու և դրա ճիշտ բաշխմանը նպաստող երկկողմ համագործակցությանն ու պարտավորություններին առնչվող հարցեր: Ամերիկոմի գործունեությունն ընդգրկելու էր նորաստեղծ հանրապետության ներքին կյանքի համարյա բոլոր բնագավառները՝ գաղթականների և տեղացի չքավոր բնակչության խնամատարություն, որբերի հավաքագրում և որբանոցների բացում, հիվանդանոցների, շրջիկ բուժկայանների, արհեստանոցների ստեղծում, կրթական գործի կազմակերպում, օգնություն բանակին և զինվորականներին, շինարարություն, հացահատիկի և այլ կուլտուրաների սերմացուի ձեռքբերում, ցանքի կազմակերպում, մշակում և այլն:⁶ Այս համաձայնության հիման վրա 1918թ. դեկտեմբերից գործող Ալեքսանդրապոլի ինքնավարության գաղթականական կոմիտեն 1919թ. ապրիլին լուծարվում է, և գաղթականների պարենավորման գործն իր վրա է վերցնում Ամերիկոմը:⁷

Մինչ այդ ՀՀ խնամատարության և աշխատանքի նախարար Սահակ Թորոսյանն ու Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ամերիկյան կոմիտեն /ՄԱՆԱԿ/ ներկայացնող եղբերը 1919թ. ապրիլի 12-ի եկել էին համաձայնության որբերի ու որբանոցների խնամքը 1919թ. մայիսի 1-ից ՄԱՆԱԿ-ի հոգածությանը հանձնելու շուրջ:⁸ 1919թ. մայիսի 22-ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Լևոն Սարգսյանի և Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի տեղի ներկայացուցիչների միջև կնքված պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի որբանոցները հանձնվում են Ամերիկոմին:⁹

Զթերագնահատելով Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ամերիկյան կոմիտեի բացառիկ դերը հայ ժողովրդի ֆիզիկական փրկության գործում՝ սույն հոդվածում անդրադարձել ենք 1919-1920 թվականներին Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի գործունեության քաղաքական շարժառիթներին, Հայաստանի կառավարության, տեղական իշխանության մարմինների, ինչպես նաև գաղթականության հետ ոչ ճիշտ կազմակերպված աշխատանքի, սկզբունքների տարբերության, կամայականության և այլ գործոնների արդյունքում առաջացած բարդ հարաբերություններին, այդ հարաբերությունների սարդոստայնում հայտնված որբերի ու գաղթականների վիճակին:

⁶ ՀԱՄ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 46, թ. 96:

⁷ ՀԱՄ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2715, 51-52:

⁸ ՀԱՄ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 619, թ. 1:

⁹ ՀԱՄ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2853, թ. 153:

Հիմնական խնդիրները, որոնք ընկած էին այդ հարաբերությունների հիմքում, նպաստի բաժանման և գաղթականների թվերի շուրջ էին ծավալվում: Նպաստի մատակարարման և բաշխման պատասխանատուն՝ այդ հարցով զբաղվող միակ լիազոր մարմինը, ԱՄՆ բանակի գնդապետ Վիլյամ Հասկելի հրամանատարությամբ գործող ամերիկյան սպաների կորպուսն էր:¹⁰ Հասկելը Երևան էր ժամանել 1919թ. օգոստոսին և մինչև աշուն իր կորպուսի և ՄԱՆ-ի քաղաքացիական անձնակազմի օգնությամբ կազմակերպել նպաստավորումը:¹¹

Հայաստանի ընդհանուր նպաստը համապատասխանաբար բաժանվել էր ըստ շրջանների, և յուրաքանչյուր շրջանի աշխատանքների ղեկավարումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ սպաների կորպուսի մի խմբի: Ալեքսանդրապոլում նպաստամատույց աշխատանքները ղեկավարել են մայոր Լ. Դեյվիսը, գնդապետ լեյտենանտ Դ. Ռոբինսոնը, կապիտան Մոուսին և կապիտան Վորները, որը որբանոցների ու պահեստների կառավարիչն էր:¹² 1919թ. Ամերկումից ստացվող սննդի ու հագուստի բաշխումը գաղթականներին և չքավոր ազգաբնակչությանը, ըստ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի ղեկուսների թիվ 22 գլխավոր հրամանի, զուգահեռաբար իրականացնելու էին հանրապետության խնամատարության նախարարության և Ամերկումի տարածաշրջանային ներկայացուցիչները:¹³ Նրանք միասին շրջում էին գավառներում, ճշտում կարիքավորների ցուցակները, փորձում շինություններ առանձնացնել պահեստների և սննդակայանների համար, կարգավորել հատկացվող սննդի չափաբաժինը, տեսականին և այլն: Մակայն գավառային կոմիտեներին Հայաստանի խնամատարության նախարարության բազմիցս ուղարկած շրջաբերականները, որտեղ հորդորվում էր «Ամերկումի պաշտոնյաների հետ աշխատել ամեն կերպ բարի և սերտ յարաբերութեան մեջ, կորեկտ լինել և ամեն կերպ խուսափել տարաձայնությունների, դժգոհությունների տեղիք տալուց, վկայում են Ամերիկյան կոմիտեի և իշխանության տեղական մարմինների միջև հաճախակի դարձած տարաձայնությունների մասին»:¹⁴ Պատասխանատվության ոլորտների և յուրաքանչյուր կողմին վերապահվող իրավասությունների, պարենի փոխադրության գնի, փոխհատուցումների, ապատեղեկատվության, նպաստի յուրացման և ամերիկացի որոշ սպաների կողմից որբերի ու անձնակազմի հետ վատ վարմունքի վերաբերյալ տարաձայնությունները հաճախ վերածվում էին բացահայտ առձակատումների: Ամերիկացիների գործողությունները հաճախ դժգոհություններ էին առաջացնում նաև գաղթականների մեջ:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը գրեթե անհնար էր դարձնում պարենի արդարացի բաժանումը, իսկ գաղթականների անընդհատ շարժի

¹⁰ Հասկելը Հայաստանում դաշնակից տերությունների գերագույն կոմիսարն էր և Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ամերիկյան կոմիտեի /ՄԱՆԱԿ/ կովկասյան մասնաճյուղի գլխավոր տնօրենը:

¹¹ Ներսիսյան Ն. Նորա, Որբաքաղաքը, Նպաստամատույց աշխատողներ, կոմիսարներ և «նոր Հայաստանը» կառուցողներ, Ալեքսանդրապոլ/Լենինական/1919-1931, Եր. 2018, էջ 63:

¹² Նույն տեղում:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 636, թ. 301:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 855, թ. 20:

պայմաններում՝ նրանց թվի հստակեցումը: Անկազմակերպվածությունը, թալանը, գործողությունների անհամաձայնությունը հնարավորություն չէին տալիս բավարարելու գաղթականների անընդհատ ավելացող պահանջները: Հայաստան մտնող հսկայական օգնությունը չէր բավարարում գաղթականությանը: Ձեռնումները բացառելու, հատկապես գաղթականների թվի շուրջ եղած տարաձայնությունները պարզելու, պարենավորումը հասցեականացնելու նպատակով Ամերկումը ձեռնամուխ է լինում նախ գաղթականների, ապա և որբերի կենտրոնացմանը մեկ վայրում: Ալեքսանդրապոլի փողոցներից, հանրակացարաններից, մասնավոր տներից գաղթականներին տեղափոխում են Պոլիգոններ: Դուռ ու լուսամուտ չունեցող այդ շենքերում 1919-1920թթ. ձմռան ամիսներին գաղթականների տեղափոխությունը հազարավորների սովի և համաճարակներին զոհ գնալու պատճառ էն դառնում: 1919 թվականի դեկտեմբերին Ամերկումի ներկայացուցիչները կտրուկ հայտարարում են գաղթականներին Պոլիգոնում կենտրոնացնելու մասին՝ սպառնալով հաց չտալ քաղաքում գտնվող գաղթականներին: Հայաստանի կառավարությունը ցանկանում էր գաղթականներին ցրել գյուղերում, քաղաքում տեղավորվածներին հաց տալ և չտեղափոխել, այլ միայն փողոցներում բաց երկնքի տակ մնացածներին տեղավորել Պոլիգոնի գորանոցներում:¹⁵ Հաց չտալու սպառնալիքով Ալեքսանդրապոլում գտնվող ամբողջ գաղթականությունը տեղափոխվում է մեկ վայր, որն իսկական սպանդանոց է դառնում նրանցից շատերի համար: Նրանց Կարսի շրջանի գյուղերն են տեղափոխում միայն այն ժամանակ, երբ Հասկելը որոշում է հրաժարվել գաղթականների խնամատարությունից, զբաղվել միայն որբերի հոգածությամբ՝ կենտրոնացնելով նրանց մեկ վայրում՝ Ալեքսանդրապոլում: Այս որոշմամբ միանգամից մի քանի խնդիր էր լուծվում, նախ՝ խնայել միջոցները, իրենց հսկողության տակ պահել, ապա հովել չարաշահումներից: Նրանց համար կարևոր էր նաև դաստիարակությունը և կրթությունը, պակաս կարևոր չէին քաղաքական հաշվարկները, ցուցադրական պահը՝ ամրապնդել իրենց ազդեցությունը քաղաքականապես անկայուն Կովկասում: Ենթադրվում էր, որ Վրաստանից և Ադրբեջանից, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասից օտար տարրի՝ հայ որբերի տեղափոխությունը Հայաստան դրական կդիտվեր նրանց կողմից: Ինչ վերաբերում է որբերին Ալեքսանդրապոլում կենտրոնացնելուն, ապա սա ևս ուներ իր պատճառները: Նախ այստեղ էին գտնվում գորանոցները, որոնք առանց վարձակալության տրվում էին ամերիկացիներին, երկրորդ՝ Ալեքսանդրապոլի աշխարհագրական դիրքը հնարավորություն էր ընձեռում անհրաժեշտության դեպքում երկաթուղով տեղաշարժվելու Թիֆլիս, Կարս, Սարիղամիշ ուղղություններով:

Պոլիգոնների դատարկմամբ մեծապես շահագրգռված էր նաև Հայաստանի կառավարությունը: Ձեռնամուխ լինելով որբերի կենտրոնացման գործին՝ Մերձավորարևելյան նպաստամատույցը կամաց-կամաց դադարեցրել էր գաղթականներին և չքավոր բնակչության պարենի մատակարարման գործը: Հասկելի այդ որոշումը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով որբերի համար, այնուհանդերձ ծանր

¹⁵ Հասաջ, Երևան, 23 հունվարի, թիվ 16, էջ 2:

վիճակի մեջ էր գցել Ալեքսանդրապոլում կուտակված գաղթականությանը և չքավոր բնակչությանը:

Ալեքսանդրապոլում, 1920 թվականի հունվարից սկսած, սովը և համաճարակները հազարավոր արևմտահայ գաղթականների և տեղացիների մահվան պատճառ էին դարձել: 1920 թվականի հունվարի 7-ին Ալեքսանդրապոլի Բաշխման կոմիտեի նախագահ Միհրան Գրիգորյանը ՀՀ խնամատարության նախարարին ուղղված գրության մեջ, տեղեկացնելով ստեղծված հուսահատական դրության մասին, առաջարկում է կտրուկ միջոցների դիմել: Հանրապետության խնամատարության և վերաշինության նախարարությունը որոշում է Պոլիգոններում ապրող գաղթականներին տեղափոխել Կարսի շրջանի լքված գյուղերը: ՄԱՆ-ի տեղի ներկայացուցիչները մի կողմից հավաստիացնելով իրենց շահագրգռվածությունը Պոլիգոնները գաղթականներից դատարկելու գործում, մյուս կողմից՝ աննպաստ պայմաններ էին ստեղծում, անհարկի ձգձգում, զանազան կամայականությունների դիմում: Կարծում ենք՝ սա պայմանավորված էր քաղաքական շարժառիթներով: Նույն շարժառիթներով Հայաստանի իշխանությունները շտապում էին գաղթականներին վերադարձնել իրենց բնակչության վայրերը: Ինչ վերաբերում է գաղթականներին, ապա նրանք չէին ցանկանում տեղափոխվել՝ վախենալով ցրտից ու սովից, ինչպես նաև՝ անցյալի կրկնվելուց:

Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գնդապետ Ռոբինսոնը Կոմիտեի՝ Երևանի շրջանի կառավարչին գրում է, որ գաղթականները համառում են, ձյունների մեջ են պատկում և հրաժարվում կայարան գնալուց: Ամերիկացիները դիմում են փորձված միջոցի՝ սպառնում համառողներին գրկել հացից:¹⁶ Գաղթականների փոխադրությունը կազմակերպելու նպատակով Խնամատարության և վերաշինության նախարարի կողմից Ալեքսանդրապոլ ուղարկված Սմբատը և Մեպուհը կարողանում են իրենց հեղինակության և կազմակերպչական աշխատանքների շնորհիվ համոզել գաղթականներին: 1920 թվականի փետրվարից սկսվում և մինչև մարտի 22-ը Պոլիգոններն ամբողջովին դատարկվում են գաղթականներից: Պոլիգոններից մոտ 20 հազար գաղթականների տեղափոխվում են Կարսի շրջանի գյուղեր:¹⁷ Իսկ Պոլիգոնի շենքերը Հայաստանի կառավարությունը ՄԱՆ-ի կոմիտեի Կովկասյան ճյուղի գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Չ. Տելֆորդի խնդրանքով հանձնում է ամերիկացիներին, որոնք էլ հետագայում այն դարձնում են մեծ որբանոց՝ այստեղ կենտրոնացնելով բոլոր հայ որբերին՝ Ալեքսանդրապոլը վերածելով որբանոց քաղաքի:¹⁸

Որբերը ևս ստիպված են լինում տեղափոխվել: Տարբեր վայրերից նրանց տեղափոխում են Ալեքսանդրապոլ: Սակայն նրանց համար հատկապես աղետալի եղան թուրքական բռնակալման շրջանում տեղի ունեցած տեղափոխությունները: Ալեքսանդրապոլի որբանոցների 10 հազար որբերն ստիպված են լինում երկու

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 634, թ. 11-12:

¹⁷ Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922թթ., Փաստաթղթերի ժողովածու, կազմ. Կ. Ալեքսանյան, Եր. 2012, էջ 325-334:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 634, թ. 318:

անգամ տեղափոխվել, նախ՝ 1920թ. նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլից Կարս և հակառակ ուղղությամբ՝ 1921թ. փետրվար-մարտին: Թուրքերն օգտվելով Ամերկումի և բոլշևիկների հարաբերություններից՝ շարունակում են հայերի ոչնչացման քաղաքականությունը: Յարոն 1921թ. հունվարի 4-ին ՀԽՍՀ Հեղկոմի նախագահին գրած իր պատասխանում հանգամանորեն թվարկում է այն պատճառները, որ իրեն ստիպել են հեռանալ Ալեքսանդրապոլից՝ հիմնականում մեղադրելով Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին և ոչ մի տող չգրելով թուրքերի առաջարկների մասին:¹⁹ Իրականում նրանք խաղալիք դարձան թուրքերի ձեռքին՝ հնարավորություն տալով վերջիններիս ոչնչացնել հայության խլյակները:

Թուրքերից կախման մեջ գտնվող Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին դրդելով թշնամական վերաբերմունք ցույց տալ Ամերկումին՝ Կարաբեքիր փաշան հավաստիացնում է Ամերկումի ներկայացուցիչներին, որ Կարսում նրանք ավելի ապահով կլինեն, նրանց նկատմամբ ավելի լավ վերաբերմունք կլինի, նույնիսկ առաջարկում է նրանց իր ծառայությունը՝ ապահով տեղափոխելու համար Կարս: Մինչև Հայաստանի հեղկոմը քայլեր կձեռնարկեր ամերիկացիներին Հայաստանում պահելու ուղղությամբ, թուրքերի եռանդուն աջակցությամբ ամերիկացիները 10 հազար որբերի հետ տեղափոխվում են Կարս:²⁰ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Կարսից Ալեքսանդրապոլ են վերադառնում ընդամենը 6000 որբ, կարելի է ենթադրել, թե ինչու էր Կարաբեքիրն ամերիկացիներին հավաստացնում, որ Կարսում ավելի ապահով է: Այստեղ թուրքերի խոստացած նախնական պաշտպանությունն ու ազատությունը կարճ կյանք են ունենում: Կարսում շուտով թուրքական իշխանություններն սկսում են ճնշում գործադրել ՄԱՆ-ի ղեկավարության վրա՝ պահանջելով Կարսի պահեստներում որբերի համար պահվող պարենն ու պաշարը, որոնց մի մասը իրենց օգնությամբ էին տեղափոխել Ալեքսանդրապոլից:²¹ Ավելին, թուրք պաշտոնյաներն սկսում են միջամտել որբանոցների կառավարմանն ու գործունեությանը՝ թալանելով որբանոցները: Հունվարից սկսում են պահանջել Յարոլից՝ տանել Կարսից որբերին, թուրք որբերի համար պարեն հատկացնել, որոնք Էրզրումից պետք է տեղափոխվեին Կարս: Չնայած սահմանափակումներին և աճող պահանջներին՝ ՄԱՆ-ը շարունակում է մնալ Կարսում և շարունակել որբախնամ գործունեությունը, քանի դեռ թուրքերը վերջնագրով չեն պահանջում Կարսից բոլոր որբերին տանել Ալեքսանդրապոլ: Ոչ մի խնդրանք ձեռնարկելու որբերին տեղափոխելու դժվարությունների վերաբերյալ չի սասանում թուրքերին: Փետրվար և մարտ ամիսների ընթացքում տեղի ունեցած տեղափոխությունը տնտեսական անասելի ծանր վիճակի մեջ գտնվող Ալեքսանդրապոլ շատ որբերի համար մահացու է լինում, հատկապես փոքրիկների: Մտածելով, որ ամերիկացիները չեն կարողանա աշխատել բոլշևիկների հետ և կհեռանան Կ. Պոլիս, թուրքերը փաստորեն որբերին դատապարտում էին մահվան ու սովի, չհաշված Կարսից Ալեքսանդրապոլ 1921թ. փետրվար-մարտի մահաբեր և վտանգավոր տեղափո-

¹⁹ Ներսիսյան Ն. Նորա, նշվ. աշխ., էջ 98-99:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 95:

²¹ Նույն տեղում, էջ 104:

խության ժամանակ ցրտից ու համաճարակից, թուրքերի ավազակային հարձակումներից զոհվածներին: Օգտվելով տեղափոխության հանգամանքից՝ թուրքերը հարձակվում են գնացքի վրա և տանում մեծ աղջիկների ու տղաներին, իսկ ավելի փոքրերը զոհ են գնում ցրտին ու համաճարակին: Գնացքներում անասունի պես լցված երեխաների մեջ համաճարակ է բռնկվում, մահացած երեխաներին ստիպված են լինում դուրս նետել գնացքի պատուհաններից, որպեսզի համաճարակը չտարածվի:²² Եվ սա այն դեպքում, երբ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը, Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի գործունեությունը համարելով տեղական բնույթի և անհամապատասխան խորհրդային ընդհանուր քաղաքականությանը, կոչ է անում Ամերիկյան կոմիտեին շարունակել իր գործունեությունը:²³ Եվ ընդհանրապես, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին օրերից, խորհրդահայ կառավարությունը հատուկ վերաբերմունք է ցուցաբերում Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց ամերիկյան կոմիտեի նկատմամբ՝ զիտակցելով, որ առանց նրանց օգնության հնարավոր չէ լուծել հազարավոր գաղթականների խնամատարության հարցը: Արդեն 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ին ՀՍԽՀ հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը և արտաքին գործերի կոմիսար Ալ. Բեկզադյանը Ամերիկյան կոմիտեին ուղղված գրության մեջ, խիստ ցանկալի և անհրաժեշտ համարելով կոմիտեի գործունեության շարունակությունը գաղթականների և որբերի խնամատարության գործում, խոստանում են նրան իրենց լիակատար աջակցությունը: Ավելին, առաջարկում են ՀՍԽՀ բոլոր քաղաքացիական և զինվորական իշխանություններին ցույց տալ կոմիտեի վարիչներին հարկ եղած աջակցությունը իրենց գործունեության ընթացքում:²⁴ Նույն դեկտեմբերի 14-ին Ս. Կասյանն Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի նախագահ Մատթեոս Գրիգորյանին լիազորում է բանակցել Ամերիկյան կոմիտեի հետ նրանց գործունեության պայմանների մասին:²⁵

Ինչևէ, ապրիլի 5-ին Մերձավորարևելյան նպաստամատույցն ամբողջությամբ տեղափոխվում է Ալեքսանդրապոլ, որտեղ նրանց սպասում էին 18 հազար որբեր և սոված բնակչություն: Ավելի մեծ դժվարություններ են հանդիպում պաշարեղենը Ալեքսանդրապոլ տեղափոխելուց, քանի որ թուրքերը փորձում էին բռնազավթել դրանք իրենց կարիքների համար:

Թուրքերի հեռանալուց հետո խորհրդային իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ գաղթականների և որբերի խնամատարությանը՝ համագործակցելով ՄԱՆ-ի հետ ևս 10 տարի:

²² Ներսիսյան Ն. Նորա, նշվ. աշխ., էջ 104:

²³ ՀՄՄ, ֆ.114, ց.1, գ.22, թ.59-61:

²⁴ ՀՄՄ, ֆ.114, ց.1, գ.22, թ.2:

²⁵ Նույն տեղում, թ.6:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА БЛИЖНЕГО ВОСТОКА В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ ГАВАРЕ В 1919-1921 гг.

___ Резюме ___

___ К. Алексанян ___

Статья посвящена деятельности благотворительного комитета в Александропольском гаваре, в период Первой Республики Армения.

С одной стороны представлена роль комитета в деле спасения подвергшихся Геноциду армян восточноармянских беженцев и сирот, с другой стороны существующие разногласия, разные подходы между властями Армении и представителями Америккома.

Рассмотрено сложнейшее состояние восточноармянских беженцев и сирот, оказавшихся на острие этих отношений.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Ալեքսանյան Կարինե Վանիկյանի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի
հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
E-mail: karineal@mail.ru*